

A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai

*Szerkesztette
Szilágyi Adrienn*

MTA HUN REN

Budapest, 2023

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében, az Akadémia támogatásával jelent meg.

© Szilágyi Adrienn, 2023

© Szerzők, 2023

© Magyar Tudományos Akadémia, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

ISBN 978-963-416-384-8

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Nyomdai előkészítés: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet, Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Tördelés: Demeter Gitta

Nyomdai munka: Pauker Holding Kft., Budapest

Felelős vezető: Strausz Éva

Döbrentei Gábor

Döbrentei Gábor

Az első akadémiai titoknok: intrikus vagy hazafi?

ÉLETPÁLYÁJA, MŰVELŐDÉSSZERVEZŐ TÖREKVÉSEI

Döbrentei Gábor¹ kismemesi családban született, édesapja evangélikus lelkész volt. Iskoláit Pápán, majd a soproni evangélikus líceumban végezte. Itt a diákok által szervezett magyar társaságnak előbb könyvtárnoka, majd 1803 és 1805 között titoknoka (titkára) volt.² 1804-ben kiadta a tagok költeményeit, mellyel a társaság kilépett az országos nyilvánosság elé. A kötetet Döbrentei megküldte Kazinczy Ferencnek is, s ezzel több évtizedes levelezés és hosszan tartó barátság vette kezdetét közöttük.

1806–1807-ben Döbrentei külföldi tanulmányutat tett: előbb a wittenbergi, majd a lipcsei egyetemre iratkozott be. Ekkortájt alapozta meg széles körű nyelvismeretét: a német és latin mellett már Sopronban kezdett olaszul tanulni,

Somlószőlős, 1785. december 1.

Buda, 1851. március 28.

1831. február 20. –
1835. szeptember 12.

II/1. Kovács Mihály:
Döbrentei Gábor
1880-as évek

külföldi tartózkodása során pedig francia és angol leckéket vett, valamint ógörög kurzust is hallgatott. Hazatérve Kazinczy Ferenc ajánlására gróf Gyulay Lajos nevelője lett az erdélyi Oláhandrásfalván. Döbrentei nevelői megbízása 1819-ig tartott, s ez idő alatt az ifjú irodalmár az erdélyi szellemi élet meghatározó alakjává lépett elő, melyhez műveltsége mellett hozzájárult a már diákkorában megmutatkozott kiváló szervezőkészsége, valamint az erdélyi és magyarországi irodalmi élet szereplőivel, illetve az arisztokratákkal ápoló jó viszonya.

1814 és 1818 között az *Erdélyi Muzéum* című folyóiratot szerkesztette,³ mely megjelenésekor Magyarország és Erdély egyetlen szépirodalmi és tudományos folyóirata volt, s melyben verseken kívül filozófiai, esztétikai, pedagógiai, irodalomtörténeti és irodalomelméleti tanulmányok is megjelentek. A periodika azt a német neohumanista fogantatású művelődési modellt képviselte, mely szerint a nemzeti kultúra eredetisége egy nemzetek fölötti, általános emberideál egyedi formában való újjáteremtésével érhető el. Döbrentei itt közzétett *Eredetiség 's jutalomtétel* című 1814-es tanulmányának kultúrprogramja⁴ mind a nemzetek, mind az egyéni alkotások szintjén az eredetiség és követés funkcionális egységét hirdeti, vagyis azt, hogy a cél nem feltétlenül individuális remekművek előállítása, hanem az, hogy a különféle jellegű tehetségek egymást ösztönözve az eszmény felé vezető kulturális hagyomány-sorban egyesüljenek.⁵ Ilyen értelmű ösztönzésként hirdette meg Döbrentei ugyanezen tanulmány zárlatában az *Erdélyi Muzéum* történelmi drámapályázatát, s e felhívásra írta meg Katona József a *Bánk bánt*.

Döbrentei már 1814-ben szorgalmazta egy országos tudós társaság felállítását a magyar nyelv művelésére *Plannum egy tökéletes Magyar Bibliografia és Szókönyv* iránt című munkájában. 1817-től pedig vezető szerepet vitt az Erdélyi Tudós Társaság létrehozását célzó kezdeményezésben. Ezzel ő és a köré csoportosuló tudósok Aranka György korábbi nyelvművelő társaságát kívánták feltámasztani. Főrendű pártfogók jóvoltából a társaság 1818-ban Marosvásárhelyen meg is kezdte az előzetes ülésezést, s a következő évben elnöknek gróf Teleki Pált, titoknokká

Döbrenteit választották. A munkát az egyik fennmaradt tervezet szerint öt szakosztályban folytatták volna: Nyelv Tudomány, Híztóriai Tudományok, Bölcselkedés és Nevelés Tudománya, Mathesis és Természeti Tudományok területein.⁶ Mivel azonban a szabályos működéshez szükséges uralkodói jóváhagyás késett, majd végleg elmaradt, a lelkes kezdet után eme akadémiai kezdeményezés végül is elhalt.

Közben Döbrentei jogot hallgatott a marosvásárhelyi kollégiumban, majd ügyvédi vizsgájának letétele után 1820-ban Erdélyből Pestre költözött, és irodalmi munkálkodásnak szentelte magát. A következő fél évtizedben hosszabb időszakokat töltött Bécsben is.

Már ifjúkorától fogva készített fordításokat, így például Dante *Isteni színjátékának* részleteit 1806-ban ültette át magyarra.⁷ Műfordítói munkássága az 1820-as években teljesedett ki. Fordítási programját 1814-ben fogalmazta meg fent idézett *Eredetiség 's jutalomtétel* című tanulmányában: eszerint a nemzeti irodalom organikus kifejlődésének korai szakaszában a fordítások teljes értékű helyettesítői lehetnek az eredeti munkáknak, s így az antik és újkori irodalom jelentős alkotásait szükséges magyarul is megszólaltatni. E szellemben indította el a *Döbrentei Gábor' külföldi színjátékai* című sorozatot, melynek két kötete jelent meg: Adolf Müllner *Vétek súlya* (Die Schuld) című tragédiájának (1821), illetve Molière *A fösvény* című vígjátékának magyarítása (1822). Shakespeare drámáinak külön sorozatot tervezett, melyből egyedül a *Macbeth* fordítása készült el (1830). Ezek a kiadványok a kor hazai színvonalát messze meghaladó, tudományos igényű szövegközlések, magyarázó jegyzetekkel és kísérőtanulmányokkal. Kiemelendő még Laurence Sterne *Letters from Yorick to Eliza* című művéből készített 1828-as fordításkötete, mely a levélregény második magyar átültetése Kazinczy Ferenc bő egy évtizeddel korábbi kísérlete után.⁸

Döbrentei jelentette meg 1829-ben az első eredeti magyar gyermekkönyvet, *A' kis Gyula könyve* címen, 6–10 éves gyerekek számára írt prózai elbeszélésekkel. E művön még erdélyi időszakában kezdett el dolgozni. Emellett kiadott egy (az idáig egyedülálló módon) színes képekkel

illusztrált ábécéskönyvet is. Távlatos pedagógiai koncepcióra utal, hogy a két kötet (ábécéskönyv és olvasókönyv) egymásra épül.⁹ Sajtó alá rendezte két elhunyt költőbarátja munkáját is: a műkedvelő verselő gróf Teleki Ferencét 1834-ben és Berzsenyi Dánielét 1842-ben. E kiadások, s különösen Berzsenyié, forráskutatásokon, részben Döbrenteihez került publikálatlan kéziratokon alapuló, tudós kritikai jegyzetekkel és kísérőtanulmányokkal ellátott munkák, innen nézve tehát nagy filológiai teljesítménynek mondhatók. Ugyanakkor a bennük közzétett szöveg mai szemmel nézve nem mondható hitelesnek. Döbrentei ugyanis – vélelmezett baráti felhatalmazás alapján – szabadon változtatott a kiadandó szövegeken, lecserélte például a szókészlet egyes elemeit mind a versekben, mind a prózai művekben. A kötetek a szerző és a kiadó közötti levelezést is közzéteszik, azonban Berzsenyi neki írt leveleiből Döbrentei csak szemelvényeket adott ki, illetve a maga részéről vélhetően fiktív levelekkel egészítette ki az anyagot. A cél ugyanis nem egy történetileg hiteles, hanem idealizált költőkép felmutatása volt, s e képben a szerzőnek a szintén eszményített sajtó alá rendezőhöz fűződő baráti viszonya is nagy hangsúlyt kapott.¹⁰ Az 1820-as évektől aktív közreműködője volt a magyarországi tudományos és irodalmi periodikáknak. A *Tudományos Gyűjtemény*be írt egyik cikke alapozta meg Dugovics Titusz legendáját. A *Közhasznú Esmeretek Tára* (1831–1834) című lexikon első három kötetének volt munkatársa, számos életrajzi szócikket írt ide.

Jó főúri összeköttetéseinek hála, 1824-ben kinevezték a budai kerület tartományi másodalbiztosává. A tartományi biztosok és helyetteseik az adóbeszedés rendjét felügyelték egy-egy kerületben. Döbrentei a ranglétrán folyamatosan felfelé haladva 1841-ben ért el a csúcsra és lett budai kerületi országos főbiztos. Hivatali pozíciója tette lehetővé, hogy részt vegyen az 1825-ös országgyűlésen, ahol megismerkedett Széchenyi Istvánnal, akinek elnyerte a bizalmát, s aki a következő években számos titkári teendővel bízta meg. Így ő lett a Széchenyi által alapított lóversenytársulat jegyzője, de ő vezette például a nemzeti kaszinó alakuló ülésének jegyzőkönyvét, továbbá szerkesz-

tette a kaszinó *Névkönyvét* és a *Pesti Lóversenykönyvet* is. Közei munkakapcsolatukra jellemző, hogy Széchenyi Döbrenteit kérte fel a *Hitel* nyelvi korrektúrájának elvégzésére.¹¹ 1831 és 1835 között volt a Magyar Tudós Társaság titoknok, de időközben (1833-tól 1835-ig) a budai vár-színház Pest vármegye által kinevezett társ-, majd egyedüli igazgatójaként is tevékenykedett.

Miután lemondott titoknoki hivataláról, nagyrészt a *Régi magyar nyelvemlékek*-sorozat kiadásának szentelte magát. Ez volt a magyar szövegemlékek első nagy gyűjteményes kiadása, melynek négy kötete jelent meg 1838 és 1846 között, s még egy posztumusz kiadásban. E vállalkozáshoz kapcsolódó kutatóútjai során Döbrentei országszerte mintegy hatvan levéltárat tekintett át, s olyan kéziratokat fedezett fel, mint az 1508-ból származó úgynevezett *Döbrentei-kódex*, a Mátyás király uralkodásának idején papírra vetett Gergely deák éneke Jaksics Demeter veszedelméről, vagy Balassi Bálint magyar nyelvű végrendelete.

1844-ben királyi tanácsosi címet nyert. Ugyanebben az évben a *Honderű* folyóiratban cikksorozatot tett közzé *Visszamagyarosítás Pesten* címmel, a főváros környéki német helynevek magyarosítása mellett érvelve. Névváltoztatási javaslatait 1847-ben Buda tanácsa elfogadta, s a döntést egy nagy ünnepséggel, az úgynevezett. dülőkereszte-lővel pecsételték meg. Ekkor kapott ma is élő magyar nevet többek között Csillebérc, Kőérberek, Szépvölgy, Csátárka, Zöldmál, Pálvölgy vagy a Naphegy. Nyelvújító tevékenysége¹² önmagában is figyelemre méltó, mely a purista szómagyarításokon és szóalkotásokon túl¹³ egy Arany János által „döbrenteizmusnak” nevezett sajátos stílus kialakításában is testet öltött. Tudatosan kísérletezett ki egy tömörségre törekvő mondatalkotási technikát,¹⁴ mely azonban élete utolsó szakaszában kelt prózaírásainak befogadását már a kortársak számára is megnehezítette.

Döbrentei egész életében írt és folyóiratokban publikált is verses műveket, nyomtatásban azonban egyetlen verseskötete jelent meg, az 1847-es *Huszárdalok*, melynek második kiadása 1848-ban a politikai fejleményeket tükrözve *Katonadalok Magyarország önkéntesei és nemzetőrei számára* alcímmel jött ki. Elbeszélő költeményekkel is

próbálkozott (*A' kenyérmezei diadal*, 1822; *Klára Visegrádon*, 1823). Egyetlen regénye *Vesztá. Történet levelekben* címmel töredékben és kéziratban maradt.¹⁵

DÖBRENTAI MINT A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG ELSŐ TITOKNOKA

Döbrentei 1828-ban tagja volt a tervbe vett Magyar Tudós Társaság¹⁶ alapszabályait kidolgozó bizottságnak, majd az alapító főrendek felkérésére ő vezette az 1830-ban megalkult igazgatóság jegyzőkönyveit. Ugyancsak az akadémiaalapítók (Vay Ábrahám, Andrássy György és Széchenyi István) támogatásának tudható be, hogy Döbrenteit a Magyar Tudós Társaság első nagygyűlésén, 1831. február 20-án szavazattöbbséggel titoknoknak választották.¹⁷ A pozícióra rajta kívül esélyes volt a Teleki József elnök által pártfogolt Horvát István és Kazinczy Ferenc, a magyar írók doyenje is.

Döbrentei Gábor 1831 februárjától 1835 szeptemberéig volt a Magyar Tudós Társaság titoknoka, évi 800 pengő forint fizetéssel. Az alapszabály értelmében a titoknoknak más hivatalt viselnie nem lett volna szabad, de ez alól Döbrentei felmentést kapott, tekintettel az alacsony javadalmazásra, így nem kellett feladnia tartományi másodalbiztosi állását. A titoknok feladatkörébe tartozott a jegyzőkönyv vezetése, az előterjesztések írása a nagy- és kisgyűléseken, a levelezés a tagokkal és külsős tudósokkal, valamint az akadémiai jutalomkérdésekre adott feleletek és egyéb beérkezett munkák begyűjtése, majd bemutatása az elnöknek. Döbrentei emellett szerkesztette az akadémiai évkönyvet és *Névkönyvet*, illetve a *Philosophiai pályamunkák* 1835-ben kijött első kötetét. Továbbá az ő gondozásában jelent meg a *Philosophiai műszótár* (1834) és a *Magyar Tájszótár* (1838), aminthogy 1834-ben ő vállalta a *Régi magyar nyelvemlékek*-sorozat kiadását is, melynek négy kötete jelent meg 1838 és 1846 között.

1834. november 10-én mondott le a titoknokságról, mivel budai kerületbeli első helyettes tartományi biztossá nevezték ki, és a helytartótanács felterjesztése ezt előírta

neki. A lemondás az 1835. szeptemberi nagygyűlésen vált véglegessé. Döbrentei ezután újra elfoglalta titoknokká választása előtti helyét mint a Filozófiai Osztály rendes tagja.

Döbrentei titoknoki működésének kortárs és utókorbeli megítélésére rányomta a bélyegét, hogy konfliktusba keveredett azzal a fiatal írókból álló csoportosulással, amelyik az 1830-as évektől kezdve mind az akadémián, mind a szellemi élet egyéb területein egyre több hatalmi pozíciót foglalt el, vagyis a Bajza József – Toldy Ferenc – Vörösmarty Mihály hármassal. Bajza és Toldy a nyilvánosság előtt először 1830-ban intéztek támadást Döbrentei (és Dessewffy József) ellen az úgynevezett *Conversations-lexikoni pörben*, mely vitának a középpontjában látszólag a Döbrentei társszerkesztésével készülő *Közhasznú Esmeretek Tára* (Pest, 1831–1834) című lexikon kiadói elvei álltak. Valójában azonban, amint újabb kutatások rámutattak, egyfajta karaktergyilkosságot hajtottak végre Döbrentein, mégpedig nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy helyet foglaljanak maguknak az ekkor kialakuló irodalmi intézményrendszerben.¹⁸ Megjegyzendő, hogy Döbrentei nem vette fel a kesztyűt, és a vitában csupán egyetlen rövid közleménnyel vett részt, melyben józan hangon önmérsékletre intette ellenfeleit. Ennek ellenére itt gyökereszik az a magát napjainkig sok tekintetben makacsul tartó irodalomtörténeti narratíva, melyben Döbrenteinek a haladást ellenző antagonistá szerepe jutott, aki irodalmi potentátként feudális-konzervatív alapon akadályozta az új, romantikus irányzat áttörését.¹⁹ Döbrentei karakterének elítélésében lényegében Kazinczy Döbrenteiről élete végén alkotott értékítélete öröklődött tovább, ugyanis az ő egykori baráti viszonyuk a 1820–1830-as évek fordulójára végleg megromlott, részben annak köszönhetően, hogy rivalisai lettek egymásnak mint az akadémiai titoknokságra egyaránt aspiráló jelöltek.

Mindezek folyományaként a titoknok Döbrenteiről is leginkább úgy emlékezik meg az irodalomtörténet-írás, mint aki kétszínű intrikusként akadályozni igyekezett ellenfelei, különösen az új nemzedék előretörését. Ezen elbeszélés szerint az irodalom „rég” és „új iskolája” közti harc egyik fontos eseménye az 1833-as akadémiai nagyjutalom

odaítélése körüli vita, tudniillik ekkor egyszerre került szóba Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály mint érdekes jelölt. Itt Döbrentei mint Vörösmarty érvényesülésének kerékkötője szerepel a bevett történetben.²⁰ A tény azonban az, hogy ebben az ügyben Döbrentei titoknokként elvbarátja, gróf Dessewffy József előterjesztését felolvasva a két író megosztott díjazására tett javaslatot, tehát valójában (egy végül is megvalósult) kompromisszumot ajánlott. Szintén erősen kérdéses, hogy lemondása a titoknoki tisztségről mennyiben fogható fel vereségként.²¹ Saját levelezése alapján a dolgot úgy is lehet értelmezni: tartományi albiztosi kinevezése lehetővé tette Döbrentei számára, hogy megszabaduljon terhes kötelezettségeitől és végre saját kedvére munkálkodjon.

Döbrentei titoknoki tevékenységének mérlegét hivatalbéli utódja és egykori kérlelhetetlen ellenfele, Toldy Ferenc vonta meg akadémiai gyászbeszédében. Toldy, aki egy

1856-os magánlevélben visszatekintve „mephistói embernek” nevezte Döbrenteit,²² nem csupán a kötelező kegyelet, hanem a tárgyilagosság követelményének is engedelmeskedett, amikor tisztelgett elődjének ügybuzgósága és munkabírása előtt:²³

„Mennyire bírta [Döbrentei] egy oly különböző, s akkor még sokfelé húzó elemekből összeállt társaság egyeseinek teljes megnyugvását kinyerni, arra kinek-kinek belső szózata felelhet; de hogy előtte semmi sem volt drágább ez intézetnél, hogy buzgóság és munkásságban senki által magát felülhaladtatni nem engedte: annak is be kell valania, ki szorosabb köréhez nem tartozott.”²³

Fórizs Gergely

JEGYZETEK

- 1 Általános áttekintések: Jancsó: *Döbrentei Gábor*; Hász-Fehér: *Döbrentei Gábor*, 17–31. A biográfiához és a tudományos pályához fontos kézirat forrás Döbrentei akadémiai önéletrajza: *Döbrentei Gábor megkésértései, magyar irodalom 's nemzetiség fejtési körül. Öszveírva Gróf Teleki József, belső titk. Tanácsos, Koronaőr, magyar akadémiai Elnök Ő Exel[lentiá]jának 1840beli julius 8dikán költ 's az akademia tagjaihoz küldött felszólítására, Junius 10d 1841.* MTA KIK KRKGY A 1031/I. (Akadémikusok önéletrajzai, 19–20. sz.)
- 2 Lásd Bodolay: *Irodalmi diáktársaságok*, 143–149.
- 3 A folyóiratról lásd Rohonyi: *A magyar romantika*, 153–182.; S. Varga: *Az Erdélyi Muzéum*, 367–381.
- 4 Döbrentei: *Eredetiség*, 142–162.
- 5 Vö. Csetri: *Az Erdélyi Muzéum*, 294–331., 301–304.; Fórizs: *Populárfilozófiai eszmék*, 51–63., 52–55.
- 6 Hofbauer: *Döbrentei Gábor*, 345–357.
- 7 Közli Dóbék: *Az olasz irodalom hatása*, 99–120., 112–120.
- 8 Vö. Hartvig: „Legyen a mi levelezésünk...”, 696–704.; Vö. Benő: *Döbrentei Gábor*, 55–62.
- 9 Fleckensteinné: 1777-től 1868-ig, 45–78.
- 10 Fórizs: *A Berzsenyi–Döbrentei-levelezés*, 93–106.; Vaderna: *Két költő*, 279–306.
- 11 Viszota: Széchenyi, 195–207.
- 12 Vö. Kiss: *Döbrentei Gábor*, 8–13.
- 13 Vö. Goriupp: *Döbrentei Gábor*, 76.
- 14 Erről lásd Hász-Fehér: *Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos*, 5–18., 12–14.
- 15 MTA KIK KRKGY Ms. 5076/32–45.
- 16 Az Akadémia megalapításának előzményeiről, az alapításról és az első évek eseményeiről titoknokként maga Döbrentei írt részletes tudósítást: *Döbrentei: Magyar Tudós Társaság*, 3–126.
- 17 Vö. Brisits: *Vörösmarty Mihály*, 17–18.
- 18 Dávidházi: *Kritikatörténet*, 499–517.; Csetri: *Egység vagy különbözőség*, 294–296.; Vaderna: *A Conversations-lexikoni pör*, 295–345.
- 19 Vö. Fenyő: *Valóságábrázolás*, 83–99.
- 20 Brisits: *Vörösmarty Mihály*, 18–20.
- 21 Így állítja be Brisits: *Vörösmarty Mihály*, 19.
- 22 Vö. Dávidházi: *Egy nemzeti tudomány*, 601.
- 23 Toldy: *Gyászbeszéd*, 277–285., 280.